

Manuscrits grecs de la biblioteca d'Antonio Agustín a la seva correspondència i obra editada

Joan Salvadó Recasens
Universitat Rovira i Virgili
joan.salvador@urv.cat

Recepció: 06/06/2008

Resum

A la correspondència i obra editada d'Antonio Agustín (1517-1586), s'hi troben al·lusions a llibres de la seva biblioteca. L'article estudia aquestes al·lusions d'Agustín de manera global i circumscriu l'anàlisi als manuscrits grecs, que tracta d'identificar.

Paraules clau: Antonio Agustín; biblioteca; manuscrits grecs; correspondència; obra editada.

Abstract. *Greek Manuscripts of Antonio Agustín's library in his correspondence and published works*

In the correspondence and published works by Antonio Agustín (1517-1586) there are references to some books from his library. This paper examines globally these allusions and focuses on the Greek manuscripts, which we try to identify.

Keywords: Antonio Agustín; library; Greek manuscripts; correspondence; published works.

Sumari

1. La recerca del *ius caesareum*
2. Col·leccions d'actes i altres materials conciliars
3. Manuscrits de teologia
4. Manuscrits d'altres disciplines

L'objecte d'aquest article és estudiar les notícies sobre els manuscrits grecs de la biblioteca d'Antonio Agustín (Saragossa, 1517 – Tarragona, 1586) que transmeten la seva correspondència i l'obra editada. L'intent de posar en connexió manuscrits i impresos de la seva biblioteca amb la pròpia obra és una història de llarg recorregut, que la podríem fer començar immediatament després de la mort d'Agustín amb la publicació del catàleg de la biblioteca, el primer catàleg imprès d'una biblioteca privada¹. El seu editor, Martín López Bailo, secretari i bibliotecari d'Agustín, a més de donar una acurada i detallada descripció de continguts i especificar l'antiguitat, el tipus de lletra i el format dels manuscrits, inclou de vegades aspectes més externs, com ara la procedència de la còpia, els possessors de l'arquetipus, les col·lacions o els usos en l'obra d'Agustín². Certament, Agustín utilitzà manuscrits i impresos seus en la pròpia obra, però les referències que en fa sovint són més genèriques del que voldríem. Aquell manuscrit o exemplar imprès que tenia a la seva disposició és per a ell un objecte més d'interès pel text que no pas per qüestions més externes o històriques. Tot i així, algun dels prefacis, dels diàlegs on dona a conèixer la seva opinió, de les notes pròpies i algun índex d'obres emprades elaborat també per ell, donen informació que ha de ser tinguda en compte. No cal dir tampoc que la correspondència ocupa un lloc d'honor a l'hora de situar a la biografia agustiniana tot allò que té a veure amb el món del llibre³. Part de tot aquest material encara no

1. El catàleg es divideix en tres grans seccions: *Bibliothecae Graeca m(anu)s(cripta)*, *Latina m(anu)s(cripta)*, *Mixta ex libris editis uariar(um) linguarum*, Tarracone, apud Philippum Mey, 1586-1587. La part de manuscrits grecs [cit.: BMG] tingué una primera emissió el novembre de 1586. Últimament, sobre el catàleg, la dispersió dels llibres a la mort d'Agustín, l'estudi, localització i primera edició completa de la secció d'impresos, cf. J.F. ALCINA i J. SALVADÓ (2007), *La biblioteca de Antonio Agustín: Los impresos de un humanista de la Contrarreforma*, pròleg de J. Carbonell, Alcañiz, Instituto de Estudios Humanísticos-CSIC (Palmyrenus. Colección de Textos y Estudios Humanísticos. Serie Estudios V).
2. Per exemple, el *Liber Caesaraugustanus* (ms. llatí núm. 286): *qui fuit Hieronymi Zuritae, nunc Aulae Dei Cartusianorum prope Caesaraugustam. Hoc libro sub titulo supra scripto utitur in dialogis de emendatione Gratiani, et in epitome Iuris Pontificii veteris Ant(oni)us Augustinus, Archiepiscopus Tarracon(ensis)*.
3. Vet aquí una selecció de les edicions més nodrides de cartes d'Agustín com a remitent o destinatari: J.F. ANDRÉS DE UZTARROZ i J. DORMER (1680), *Progressos de la Historia en el Reyno de Aragon y elogios de Geronimo Zurita, su primer cronista*, Zaragoza, Herederos de D. Dormer, p. 169-170, 231-232, 379-431; G. MAYANS (1765-1774), *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Opera Omnia*, 8 vols., Lucae, Typis Josephi Rocchi; vol. VII (1772): *Epistolae Latinae*, p. 163-199; *Cartas españolas*, p. 200-230; *Lettere italiane a Fulvio Orsini*, p. 231-263; vol. VIII (1774): *Epistolae aliquot recens repertae*, p. 501-511 [cit.: MAYANS i vol.]; J. ANDRÉS (1804), *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis latinae et italicae nunc primum editae*, Parmae, Typis Aloysii Mussi; J. VILLANUEVA (1803-1852), *Viage literatio a las Iglesias de España*, 22 vols., Madrid, Imprenta de la R. A. de la Historia; vol. XVII (1851), p. 268-270, 273-265; vol. XVIII (1851), p. 326-333; vol. XX (1851), p. 214-219, amb recurs electrònic: Faximil Edicions Digitals 2001; C. FLORES (1980), *Epistolario de Antonio Agustín*, Ediciones Universidad de Salamanca (*Acta Salmanticensia*, Filosofía y Letras 115) [cit.: C. FLORES *Epistolario*]; J. CARBONELL (1991), *Epigrafía i numismática a l'epistolari d'Antonio Agustín (1551-1563)*, tesi doctoral inèdita en microfita, llegida el 1991, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 75-634; C. FLORES (1975), *Io. M. Metelli Sequani I. C Epistolae quaedam et opuscula duo nunc primum edita*, Granada, Instituto de Historia del Derecho, p. 6-53; J.-L. FERRARY (1992), *Correspondance de Lelio Torelli avec Antonio Agustín et Jean Matal (1542-1553)*, Como, Edizioni New Press

ha estat utilitzat i no existeix, que jo sàpiga, un estudi global dels manuscrits grecs basat en els documents esmentats.

1. La recerca del *ius caesareum*

En un llarg període que va de 1543 a 1572, hi ha documentació relativa a la còpia i a l'adquisició de manuscrits de dret civil. Són manuscrits de constitucions, novel·les i llibres de basilics que, juntament amb altres adquisicions no esmentades a la correspondència, tenien a l'horitzó més immediat el projecte d'edició crítica de les novel·les de Justinià, que no arribarà a veure la llum⁴, i a més llarga distància, l'esplèndid resultat de les *Constitutiones Graecae* (Lleida, 1567), les quals *ex multis Graecorum uoluminibus, quae in tribus Italiae locupletissimis bibliothecis conseruantur, Romae, Florentiae, et Venetijs eruimus* (f. +4r.). Encara podríem emmarcar aquest període amb un abans immediat i un després: l'estudi de les Pandectes florentines, plasmat en els *Emendationum et opinionum libri IV* (Venècia, 1543), i emergent de nou força anys més tard amb el *De nominibus propriis TOY ΠΑΝΔΕΚΤΟΥ Florentini* (Tarragona, 1579), on Agustín recordava el llarg camí encetat *ante annos quinq(ue) et triginta* (f. ijr).

Les notícies més reculades tenen a veure amb dos manuscrits: l'*Esc. F.I.7*, que no figura a la *BMG*⁵, i el número 185 d'aquesta mateixa *Bibliotheca*. En una carta de 1544, Agustín recordava a Diego Hurtado de Mendoza, l'ambaixador de Carles V a Venècia⁶, que, gràcies a ell, l'any anterior havia consultat a casa seva i en companyia d'Arlenius Arnoldus Peraxylus, bibliotecari d'Hurtado, i un copista grec *ueterem quendam τῶν νεαρῶν librum* de la biblioteca marciana, *ex quo permulta describenda curauimus*⁷. Un dels resultats d'aquest treball venecià a què es

(Bibliotheca di Athenaeum 19) [cit.: J.-L. FERRARY, *Correspondance*]. Les altres edicions seran citades en el lloc oportú.

4. Cf. C. FLORES (1985), «Antonio Agustín y las Novelas de Justiniano: una frustrada edición», *Proceedings of the Sixth International Congress of Medieval Law* 60, p. 55-68.
5. Porta el número 179, que és de la mateixa mà que els números dels altres còdexs d'Agustín, però no figura en cap entrada de la *BMG*, cf. G. DE ANDRÉS (1965), *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, II, p. 12 [aquest i els altres dos volums (I: A. REVILLA (1936), Madrid, Imprenta Helénica; III: G. DE ANDRÉS, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra), cit: *Códices griegos*].
6. Per a una visió general del món del manuscrit grec a la Venècia del segle XVI, dins del qual trobem homes relacionats de diversa manera amb Agustín, com ara els col·leccionistes Hurtado de Mendoza, Páez de Castro, Carlo Cappello o els grecs emigrats Nicolas Sophianos, Andreas Darmarios o Manuel Glynzunios, cf. P. CANART (1976), «Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise aux XVIIe siècle», dins H.-G. BECK, M. MANOUSSACAS i A. PERTUSI (eds.), *Venezia centro di mediazione tra oriente e occidente (secoli XV-XVII). Aspetti e problemi*, I, Florència, Leo S. Olschki, p. 417-424 (part introductòria).
7. C. FLORES (1980), *Epistolario*, núm. 137. Edita la carta amb traducció anglesa M.H. CRAWFORD (1993), «Antonius Augustinus Iacobo Mendozae S.D.», dins M.H. CRAWFORD (ed.), *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-reform*, Londres, The Warburg Institute-University of London (Warburg Institute Surveys and Texts XXIV), p. 265-277; l'estudia N. BARKER (1993), «Antonio Agustín's Letter to Diego Hurtado de Mendoza», dins M.H. CRAWFORD (ed.), *ibidem*, p. 265-277 i Appendix I.

refereix Agustín el tenim en l'actual *Esc. F.I.7*, una col·lecció de lleis civils, especialment novel·les, seguida d'una part final deslligada de la resta pel que respecta als seus orígens (f. 69-97). Sobre aquesta part, la carta també ens proporciona dades d'interès, tot i que indirectament: Gregorius Haloander, per a la seva edició en grec i en versió llatina⁸, ha estat treballant amb el text de la biblioteca dels dominics copiat per Ludouicus Bononiensis. I aquest text utilitzat per Haloander, que primer estava a la biblioteca dels dominics de Bolonya i més tard passà a la biblioteca comunal d'aquesta ciutat, és el que es copià en l'última part del manuscrit escurialense. Tant el nom del copista com l'origen florentí del model són acreditats per Agustín en una nota autògrafa (f. 69)⁹. A la carta a Mendoza, també hi ha una altra notícia que podem relacionar amb la compra a posteriori del número 185. Agustín diu que a la biblioteca de Bessarió ha vist un llibre amb 113 novel·les de Lleó VI, és a dir, havia estat consultant el *Marcianus gr.* 136. Les novel·les no li han semblat de gran autoritat, i per això *eas describere, atque edere negleximus*. Aquesta decisió contrasta amb l'adquisició del manuscrit núm. 185 de la *BMG*, que conté justament el text de les 113 *Constitutiones nouellae* de Lleó el Savi que abans havia menystingut. Malgrat que desconeixem el moment de l'adquisició del manuscrit i tampoc no ens hi ajuda que es tracti d'un dels manuscrits perduts de l'Escorial, el *Z.II.18*¹⁰, la compra no degué ser anterior a la carta de 1544.

De no gaire més tard és la còpia del *BMG* 170, el *Nomocànon* de Foci comentat per Balsamon, seguit d'altres cànons i lleis. Florència i Roma en són l'escenari. Jean Matal, sorprès per la mina de descobriments que ha fet entre els 16 manuscrits de la biblioteca medicea que estava despullant per a Agustín, no s'està de comunicar-ho el 1545 al seu patró, que es troba a Roma. Entre altres coses, li diu: *reperi Caesaris nostri nouellas de nostra religione constitutas: in his quod te tentare, exercere industriam tuam scio, descriptas recognoui*¹¹. En aquesta atmosfera es generà el *BMG* 170, l'actual *Vat. gr.* 1185¹². Sabem que el còdex s'escriu en una primera etapa a Florència i després passà a ser copiat a Roma coincidint amb l'estada inicial d'Agustín en aquesta ciutat, on continuava investigant sobre cons-

8. Es tracta de *Nouellae constitutiones* de Justinià, Noremburgae, apud Ioannem Petreium, 1531, aparegut el mateix any de la mort d'Haloander.
9. La carta d'Agustín ja ha estat relacionada amb aquest manuscrit, cf. G. DE ANDRÉS, *ibidem*. El treball d'Agustín complementari d'aquest manuscrit es troba a les anotacions seves que figuren a l'imprès *Esc.* 82-VI-4 i al text autògraf de l'*Arnagmagneanus* 813, f. 145-189, cf. C. FLORES, *Epistolario*, p. 191, n. 7.
10. Cf. G. DE ANDRÉS (1968), *Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial, Imprenta Monasterio, núm. 331 [cit.: G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*]. No es pot identificar amb l'actual *Montepessulanus* H. 73, com fan J. MORTREUIL (1847), *Histoire du droit byzantin* II, París, p. 300-303, i A. DAIN (1944), *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, París, p. XXVII-XXX, cf. J.-L. FERRARY, *Correspondance*, p. 257 i n. 27.
11. C. FLORES, *Epistolario*, núm. 142. El treball de Matal fet a Florència, pioner en el seu gènere, és recordat per Agustín a títol d'homenatge en el pròleg de les seves *Constitutiones Graecae* (Lleida, 1567): *Io. Metello Sequano, a quo Lugdunenses librarij aliquot constitutionum exempla extorsuerunt, debemus partem laudis; quod in Florentiae bibliotheca primus inciderit in collectionem constitutionum ecclesiasticarum, unde plerumque sumpsimus* (f. +4v.).
12. Vegeu l'apèndix 5: «Les travaux de Matal au service d'Agustín dans les bibliothèques de Florence et de Rome et le manuscrit *Vaticanus graecus* 1185», a J.-L. FERRARY, *Correspondance*, p. 251-257.

titucions gregues, també aquí ajudat per Matal. Canart ha identificat parcialment els copistes del *Vat. gr.* 1185 que tan bé il·lustra una part d'aquestes activitats¹³. Agustín utilitzà aquest text del Nomocànon de Foci a les seves *Constitutiones* de 1567¹⁴.

La història dels *BMG* 178 i 179 va plegada i lligada a la figura de Lelio Torelli. El 13 d'agost de 1547, des de Florència, Torelli s'adreça a Agustín per fer-li esment de la seva carta anterior de 31 de juliol que acabava de rebre, actualment perduda. Parlava Agustín de *Basilicis libris quattuor nuper ad te delatis* i del gran valor que aquests quatre llibres tenien per a ell¹⁵. Aquests quatre llibres de basilíc són el 45-48 del manuscrit del cardenal Ridolfi que li havia arribat feia poc, com diu, i que serví de model per al nostre *BMG* 179¹⁶. Però, a la mateixa carta, Agustín també hi formulava una demanda: *duo alios e Bibliotheca Laurentiana libros, aut eorum descriptum*. Torelli respon que procurarà que una persona responsable li faci arribar el manuscrit de la Laurenciana amb els dos llibres de basilíc, i si això no és possible, tractarà de trobar un copista capaç de fer aquesta labor, cosa que li sembla difícil. Al setembre, Agustín encara no havia rebut ni el manuscrit ni la còpia, i és per això que des de Roma envià a Florència el copista al seu servei, el cretenc Manuel Probatars, *probum mehercule uirum et diligentem scriptorem*

13. Mauromates i Probatars intervingueren en la còpia, cf. P. CANART (1964), «Les manuscrits grecs copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570). Essai d'étude codicologique», dins *Mélanges Eugène Tisserant*, VI. Ciutat del Vaticà, BAV (Studi e Testi 236), p. 213 i núm. 83 [cit.: P. CANART, «Emmanuel Provataris»]. El Nomocànon podria haver estat tret del *Vat. gr.* 844 i les col·leccions, del *Vat. gr.* 846 que pertanyé al cardenal Salviati (després *Vat. gr.* 2184 i 2198), cf. J.-L. FERRARY, *Correspondance*, p. 254-255. Sobre la col·laboració de Matal a Roma el 1545, cf. J.-L. FERRARY, *Correspondance*, núm. 60.
14. Figura amb catorze articles més a l'*Index librorum ex quibus constitutiones Graecae sumptae sunt* (f. +12r.) confeït per Agustín. Sobre la història romana del manuscrit, cf. F. BLUME (1836), *Iter Italicum*, IV, Halle, p. 291; R. DEVRESSE, «Pour l'histoire des manuscrits du fonds Vatican grec», dins *Collectanea Vaticana in honorem Anselmi M. Cardinalis Albareda a Bibliotheca Vaticana edita*, Ciutat del Vaticà, BAV, p. 133 (Studi e Testi 219); Ídem (1965), *Le fonds grec de la bibliothèque Vaticane. Des origines à Paul V*, Ciutat del Vaticà, BAV (Studi e Testi 244), p. 473 i n. 19, 479 [cit.: DEVRESSE, R. *Fonds grec*]; BIGNAMI, J. (1973). «La nouvelle bibliothèque Sixtine. De Sixte V à Clément VIII (1585-1605)», dins *La bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI: Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*, amb la col·laboració de J. RUYSSCHAERT, Ciutat del Vaticà, BAV (Studi e Testi 272), p. 74 i n. 47. I com a part de la llista que amplia el nombre de còdexs romans coneguts d'Agustín, cf. C. LEONARDI (1964), «Per la storia dell'edizione romana dei concili ecumenici (1608-1612): da Antonio Agustín a Francesco Duarte», dins *Mélanges E. Tisserant* VI, Ciutat del Vaticà, BAV (Studi e Testi 236), p. 607, núm. 12 [cit.: LEONARDI].
15. C. FLORES, *Epistolario*, núm. 151.
16. Sobre aquesta identificació, cf. C. FLORES, *Epistolario*, p. 216, n. 2. El manuscrit de Ridolfi és l'actual *Parisinus gr.* 1349, i el d'Agustín, el perdut *Esc. Z. I. 18*. Els *BMG* 178-179 Agustín els facilità a Gentien Hervet l'any 1551 per fer-ne una còpia, cf. E. GAMILLSCHEG i D. HARLFINGER (1981), *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, I, Viena, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, núm. 47; i Hervet els publicà en traducció llatina: *Libri VIII Basilicón διατάξεων, id est Imperialium Constitutionum*, Lutetiae Parisiorum, apud Arnulphum L'Angelier, 1557, que, malgrat el títol, conté només els llibres 28-29 i 45-48. MAYANS (1576), II, *Vitae historia*, Lucae, Typis Josephi Rocchi, p. XXVI-XXVII [op. cit.: MAYANS, *Vitae historia*] dona informació sobre diverses edicions de basilíc.

*neque eius linguae imperitum*¹⁷. Així s'originà el *BMG* 178¹⁸, que conté els llibres 28-29 dels basilics, trets del *Laurentianus* LXXX.11¹⁹. El catàleg de la *BMG* dona a tots dos, 178-179, la mateixa antiguitat de cinquanta anys. Tanmateix, si tenim en compte les notícies de 1547, aquests dos manuscrits no podien tenir cinquanta anys en el moment d'editar el catàleg el 1586, i aquesta xifra encara seria més baldera si consideréssim la possibilitat que els manuscrits haguessin estat datats abans de la mort d'Agustín. En aquest cas, doncs, pel que sembla, la xifra d'anys donada pel catàleg s'ha de considerar més orientadora que no pas rigorosament exacta.

Abans de 1567 adquirir el *BMG* 183. Al pròleg de les *Constitutiones Graecae* d'aquest any, Agustín posava de relleu l'ajut inestimable de Matal en la recerca de constitucions a Florència, però a aquesta tasca n'hi afegia una altra de pròpia: *cuius [collectio constitutionum ecclesiasticarum] postea libri aliquot exempla peruetera Romae aut Tridentini habui* (f. +4v.). Un d'aquests *exempla peruetera* comprats a Roma o Trento és per a Ferrary el *BMG* 183, en el qual Agustín hi tenia les constitucions de Justinià i una col·lecció de novel·les *ad res sacras pertinentium*, seguit de material divers²⁰. Al mateix pròleg, també hi justificava l'edició parcial d'uns textos de contingut històric de Matthaëus Blastares que fa imprimir abans de començar l'obra: interessien el lector perquè serveixen de marc a qüestions lligades al dret civil, especialment en el camp de la història i les interpretacions del dret grec²¹. Aquesta part introductòria de Blastares es troba a l'inici del *BMG* 168, un dels encàrrecs fets en la seva estada a Itàlia al copista de Rethymnon Manuel Probatares²².

Però hi ha una altra evidència interna de força interès. En un lloc destacat, després dels *Prolegomena* de Blastares i abans d'encetar l'obra, Agustín fa imprimir en una sola pàgina les fonts emprades: *Index librorum ex quibus constitutiones Graecae sumptae sunt* (f. +12r.). Aquest *Index* està constituït per quinze títols. Tot i el contingut genèric d'alguns, com ara les *Pandectae Florentinae*, n'hi ha d'altres que tenen un abast més restringit, cosa que permet identificar-los amb exemplars de la biblioteca. Així passa amb la important col·lecció atribuïda a Foci amb comentaris de Balsamon: *Photij XIII. tituli nomocanonis cum scholijs Theodori Balsamoni*,

17. FERRARY, J.-L. *Correspondance*, núm. 80.

18. Identificació coneguda, cf. C. FLORES, *Epistolario*, p. 216, n. 3.

19. És un dels manuscrits ingressats a l'Escorial, actualment perdut, el Z.I.17, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 322, però hi ha apògraf tant del 178 com del 179 fet per Probatares el 1556: el *Parisinus gr.* 1354, cf. E. GAMILLSCHEG i D. HARLFINGER, *Repertorium*, cit. II, núm. 350.

20. Cf. J.-L. FERRARY, *Correspondance*, p. 232. És l'actual *Esc.* T.I.17, que Bartolomé Valverde recomanava que entrés a l'Escorial, cf. Ch. GRAUX (1982), *Los orígenes del fondo griego del Escorial*, ed. i trad. G. de Andrés, Madrid, Fundación Universitaria Española (Biblioteca del Hispanismo, 8), p. 431 [cit.: GRAUX].

21. *Ante ipsas constitutiones Matthaëi Monachi πολυεγόμενα quaedam posita sunt, quae non indigna cognitione esse putauimus; utpote quibus historia iuris ciuilibus, et Graecorum interpretum mentio contineatur* (f. +5v.). Editats en grec i en traducció llatina ocupen els folis +6r-8r.

22. És l'actual Vat. gr. 1184, acabat i signat el 21 d'agost de 1546, que Agustín ja tenia, cf. P. CANART, «Emmanuel Provataris», p. 229 i núm. 82; R. DEVRESSE, *Fonds grec*, n. 19 i p. 479. Bailo descriu així l'inici del manuscrit: *est initio quaedam protheoria de historia sacrorum canonum, conciliorum, sanctorum virorum et iuris Caesarei*, una còpia del qual figura al *BMG* 175.

que figura en una única entrada de la *BMG*, el número 170, i en constitueix la seva primera obra²³. Hi ha tres referències als llibres de basilics que també trobem al catàleg. La referència a part de la totalitat dels seus seixanta llibres, *Basilicorum Leonis Imp(eratoris) aliquot libri ex lx*, al catàleg es materialitza en els llibres 28-29 del número 178 i els llibres 45-48 del número 179; els llibres de basilics 7-8 del núm. 177 encara no els havia fet copiar en aquest moment, com es dirà després. L'anomenada *Ecloga* dels basilics, *Theodori Hermopolitae in decem Basilicorum*, únicament figura en el número 180²⁴. L'*Index Basilicorum ordine litterarum* sembla que es pot identificar amb l'*Index* o *Summa basilicorum, ordine litterarum incerto auctore*, del *BMG* 181, un *uetus* del segle XII o anterior. Un altre dels recursos emprats per Agustín en les *Constitutiones* i que figura en aquest *Index librorum* són els *prochira*, que la *Bibliotheca* anomena així o també *epitomae*. Se'n citen quatre i crec que tots són identificables. El *Prochiron trium Imperatorum Basilij, Constantini, et Leonis titulorum xl* és el que tenia al *BGM* 170²⁵; el *Michaelis Ataliothae prochiron* figura al final del *BMG* 182²⁶; el *Constantini Hermanopuli prochiron* el tenim en el *BMG* 186²⁷, i el *Prochiron incerti ordine litterarum, siue Iosephi Tenedij* podria ser el *BMG* 187, un *prochiron* anònim *ordine litterarum*, atribuït a l'emperador Lleó i diferent del d'Harmenopulos i del d'Atalioth, com diu el catàleg²⁸. Amb el nom de *Collectio constitutionum ecclesiasticarum(m) Graecarum cum paratitlis*, Agustín designa la *Collectio XXV capitulorum* i la *Collectio tripartita*²⁹; al número 183 que havia adquirit a Itàlia, hi tenia les dues col·leccions i parcialment també figuraven al *BMG* 170 (*Collectio XXV capitulorum* sencera, fragments i llibre tercer de la *Collectio tripartita*), que ja hem vist que contenia també el *prochiron* de tres emperadors. Entre tots aquests manuscrits, n'hi ha de *ueteres*: l'*exemplar uetus* del número 181 és *annorum CD. et ultra*;

23. La primera peça del *Vat. gr.* 1185 (f. 1-203), un dels manuscrits italians encarregats a Probatares. Al catàleg: *Photii Patriarchae Constantinopolitani Nomocanon, siue collectio sacror(um) canonum et legum de diciplina ecclesiastica in XIV titulos, cum interpretatione Theodori Balsamonis*.
24. Constituit per *Basilicorum LX. prima decas a Theodoro Hermopolita interpretata, siue Theodorus in decem libros primae partis libror(um) Basilicorum*, i seguit d'un *Index titulorum*. És el perdut *Esc. Z.II.13*, amb apògraf *Parisinus gr.* 1353, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 328.
25. *Basilii, Constantini, et Leonis Imperatorum epitomes iuris ciuilis tituli XL*, un dels títols del núm. 170.
26. *Michaelis Procos(ulis) et iudicis Ataliothae prochiri, siue Epitomes iuris ciuilis tituli xxxvii ad Michaëlem Ducam Imp(eratorem)*. El 1579, Agustín cita en grec una part del pròleg d'aquesta obra al prefaci del seu *De nominibus propriis* (f. IIIV), que tracta sobre el gènere i el número de les *Pandectes*; la citació la degué fer d'aquest manuscrit que ja utilitza el 1567.
27. És la primera obra: *Constantini Harmenopuli Nomophylacis, et iudicis Thessalonicensis epitome iuris ciuilis, cui legum prochiron titulus est, et hexabiblos*. Tant en aquest manuscrit com al núm. 170, també hi tenia un *Epitome* de dret canònic del mateix autor. Agustín coneixia feia temps el *Prochiron* d'Harmenopulos; el cita al seu *Emendationes et opiniones* de 1543 (p. XXXIII, XXXIII); també el cita amb text grec (lib. 1, tit. 1) al mateix lloc del *De nominibus propriis*, de 1579, que a la nota anterior.
28. *Incerti auctoris prochiron, siue epitome iuris ciuilis ordine litterarum*, que constitueix l'*Esc. W.IV.11*.
29. Cf. J.-L. FERRARY, *Correspondance*, p. 252, n. 10.

el número 183, identificat per Ferrary, *annor(um) CCC*, i el número 186 i 187, tots dos *annor. CC*. En tots, i potser de manera especial en el número 181 i 183, Agustín hi podia tenir posat el pensament quan deia en el pròleg que havia comprat *aliquot exempla peruetera* a Roma o Trento.

Però el seu interès per textos de dret civil es projecta més enllà en el temps. El 1572, escriu a Zurita que li podia enviar «la ley del Emperador Justiniano»; Agustín en traurà una còpia i en farà arribar un trasllat a Roma si li diuen per a qui és³⁰. Si és que realment aquest enviament de l'Escorial es va produir, hom podria pensar que es tracta dels dos primers llibres de la *Collectio tripartita*, textos del primer llibre del Codi i extractes del Digest i Instituts, que tenim al *BMG* 184, l'actual *Esc. X.I.8*. A l'epígraf de la *Bibliotheca, Constitutiones codicis et nouellae*, Agustín només hi tenia dos manuscrits (183-184). Aquesta còpia que demana és evident que no és el *BMG* 183 del segle XIII, que havia adquirit a Itàlia; l'únic manuscrit recent dels dos que té és el *BMG* 184. D'altra banda, en una de les sol·licituds fetes també a Zurita, hi ha l'origen del *BMG* 177. Entre «los principales libros que deseo ver» de l'Escorial demanava «el libro septimo, y principio del octavo de los Basilicos», i en una nova carta estava disposat a enviar-hi copistes per traslladar «el septimo libro, y principio del octavo de los Basilicos»³¹. Es tracta dels dos llibres de basílics *VII. acephalus, et VIII. integer* que figuren al *BMG* 177³². Encara que la carta no en dóna més detalls, és probable que aquesta vegada també li hagués arribat de l'Escorial el *BMG* 176, un *Index* amb tots els títols dels seixanta llibres de basílics. Si més no, el catàleg aplega tots dos manuscrits en una mateixa unitat compositiva i de format: *duo uolumina recenter scripta forma quadrati*.

2. Col·leccions d'actes i altres materials conciliaris

Les úniques cartes que, al meu entendre, permeten fer una identificació de manuscrits grecs sobre temàtica conciliar són les d'Onofrio Panvinio i, sobretot i especialment, la carta que més informació transmet és la d'Agustín a Lorenzo Surio de 1575. L'anima a tirar endavant la projectada segona edició de concilis i explica les pròpies temptatives, i per aquí afloren referències a bastants manuscrits grecs que Agustín tenia en aquell moment.

2.1. Els concilis universals antics

La data més reculada la podem fer arribar a 1555. El corresponsal és Panvinio. Agustín li diu que espera tenir «la terza e ottava synodo generali sollicitate». Dos anys més tard, encara no s'havien acomplert les seves esperances, atès que demana «copiar quanto si troua in quelli concilii non stampato, presertim, la 3^a et octaua

30. MAYANS, VII, p. 213.

31. Ibid. p. 204 i 206 respectivament.

32. Acompanyats de diversos comentaris, en constitueixen el contingut sencer: *Basilicorum libri duo, VII. acephalus, et VIII. integer cum scholiis, et Theodori, Thalelai, Dorothei, Cyrilli, et alterius anonymi interpretationibus*.

synodo de Anastasio». El novembre continuava insistint a «far fornir la copia delli concilii Ephesino et Ottauo», i també el desembre: «Delli concilii mi piace dio uoglia che fatte quello che prometete, al manco non mancate a li Veronesi copiati per me»³³. No sabem si se'n va sortir. El cert és que, en el temps que discorre entre les cartes de gener i novembre de 1557, Agustín ja havia adquirit les actes del concili d'Efes, el tercer universal: el copista al seu servei Manuel Probatares datava a Roma el 2 d'abril de 1557 el *BMG* 150 (f. 467v.). L'utilitzà com a font de les seves *Constitutiones Graecae* de 1567³⁴. Anys més tard, el 1575, és una de les joies que pot aportar a una edició de concilis: s'ha editat en llatí, però *ego habeo Graecam [terciam synodum], quod magnum atque praeclarum uolumen est*³⁵. El còdex fou portat a Roma i passà per les mans dels editors romans³⁶. Tot i que el número d'ordre següent de la *Bibliotheca*, el 151, també és un volum amb el text del tercer concili universal, Agustín no s'hi podia referir de cap manera: copiat per Sophianos Melissenos porta *subscriptio* de 1585 (f. 579)³⁷.

Però, a banda del concili tercer, tenia Agustín unes altres actes conciliaris quan escrivia a Surio? La resposta és afirmativa, i força. L'any 1575 ja havia adquirit els textos grecs necessaris per tirar endavant una edició amb les actes de vuit concilis: *Acta enim octo synodorum [Graecarum] habeo*. Aquesta afirmació, tot i que és breu, té rellevància per al nostre propòsit, perquè ens permet reconstruir quins són els vuit concilis que diu que té. A més del suara esmentat *BMG* 150 (concili tercer), proposo considerar que el 1575 ja havia adquirit, almenys, els manuscrits següents: *BMG* 148 (concili primer i vuitè de Joan VIII), 152 (concili quart), 154 (concili cinquè), 156 (concili sisè), 158 (concili setè) i 163 (concili florentí). Ho explico a continuació.

El text del primer concili de Nicea, celebrat el 1575, el tenia al *BMG* 148. A la carta a Surio, Agustín diu que té una part de les actes del primer concili de Nicea en grec que no han estat mai editades *in quibus sunt aliquot cum philosophis disputationes & constituta quaedam*. Aquest últim afegitó del *constituta quaedam* el

33. FLORES, C. *Epistolario*, núm. 177, 195 i 196 respectivament.

34. Ha de ser l'*Ephesina synodus Graeca* que cita al seu *Index librorum ex quibus constitutiones Graecae sumptae sunt* (f. +12r.).

35. MAYANS, VII, p. 198; tota l'extensa carta, p. 196-199.

36. És l'actual *Vat. gr.* 1177. El model en fou el vaticà *Ottob. gr.* 49, còpia allora de *Vat. gr.* 830, cf. E. SCHWARTZ, *Acta conciliorum oecumenicorum* I, 1, 1, Berolini i Lipsiae, Walter de Gruyter, p. XVIII-XIX. Actualment enquadrat amb el *Vat. lat.* 6418/II, sortí del taller de Probatares, cf. CANART, «Emmanuel Provataris», p. 229, 251. Per a la seva història vaticana, cf. R. DEVREESE, *Fonds grec*, p. 473 i n. 19; S. LILLA, (2004), *I manoscritti vaticani greci. Lineamenti de una storia del fondo*, Ciutat del Vaticà, BAV (Studi e Testi, 415), p. 22 i n. 129. És el manuscrit conciliar que «Sisto V fece venire di Spagna della libreria di Antonio Agostin», segons la llista de Marino Rinaldi, cf. LEONARDI, p. 603 i núm. 4; i un dels quatre emprats a les actes del concili efesí dins el primer volum de l'*editio Romana: Concil. Ephesinum cum quattuor Graecis codd. mss. collatum, Bibliothecae Vaticanae et Sfortianae, tertio Card. Columnae, olim Card. Sirelletti, quarto Ant. Aug. Archiepiscopi Tarracoen. ex Hispanijs Romam allato (Τὸν ἁγίων οἰκουμενικῶν συνόδων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἅπαντα. Concilia generalia ecclesiae catholicae Pauli V. auctoritate edita, I, Roma, Ex Typographia Vaticana, 1608, f. VIr.)*, després d'haver-lo completat amb el *Monacensis gr.* 115 (dit *Bauaricus* a les notes del manuscrit, p.e. f. 68r: *huc usq. bauaricus codex manuscriptus*).

37. Cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos*, II, núm. 367; és l'actual *Esc.X.II.7*.

trobem a la descripció del *BMG* 148: a continuació de les actes, hi figuren diversos continguts (ff. 68v-93), el primer dels quals és literalment *constitutiones quaedam ecclesiasticae*. A la part final del manuscrit, hi havia també les actes del concili vuitè de Joan VIII. El número 148, l'actual *Vat. gr.* 1918, és una de les peces estudiades per Canart, cosa que significa que, com a molt tard, Agustín l'havia adquirit el 1557³⁸. Uns altres manuscrits esmentats abans també han estat estudiats per Canart. Són el *BMG* 152 (quart universal)³⁹, el 154 (concili cinquè)⁴⁰ i el 158 (concili setè)⁴¹. Tots, òbviament, també formarien part de la col·lecció d'actes conciliars a la qual es refereix Agustín. Tanmateix, n'hi ha dos de la llista proposada que no han entrat dins l'àmbit dels estudis de Canart perquè no procedeixen del taller de Prabatares: el *BMG* 156 i el 163. En aquest sentit, l'afirmació d'Agustín pot adquirir un relleu especial.

Per tirar endavant una edició de concilis, a Agustín no li podien mancar les actes del concili sisè. Dels dos manuscrits de la *BMG* sobre aquesta matèria, el 156 i el 157, els continguts de l'últim són *descripta ex superiori exemplari*. Més aviat m'inclino a pensar que, si més no, el que tenia el 1575 és el *BMG* 156⁴². I pel que fa al concili florentí del número 163⁴³, en un repàs dels concilis universals que en aquell moment havien estat traduïts al llatí, Agustín el cita. És probable que aquest concili s'hagi d'incloure dins el nombre de les vuit actes conciliars que diu que té, perquè, a banda dels antics concilis grecs universals, és l'únic en llengua grega que té aquesta categoria de concili universal. De fet, és la mateixa estructura que presenta la *BMG*: els *Concilia sacra oecumenica* estan constituïts pels vuit concilis antics (amb el doble concili final) i pel concili florentí i de Ferrara que ve a continuació i amb el qual es tanca la llista.

Fins aquest moment no s'ha fet cap referència al segon concili universal (constantinopolità I). Si hom consulta el catàleg, hom s'adonarà de quelcom particular: a l'entrada corresponent, no hi ha cap número d'ordre, ni tampoc no hi ha cap referència creuada, només l'epígraf *II. Constantinopolitanum* seguit d'uns asteriscs. No hi ha res de similar a tota la *BMG*. La interpretació d'aquest estat de coses penso que, almenys pel que fa a la possessió de les actes del segon concili, és simple: no va tenir mai entre els seus manuscrits grecs les actes senceres d'aquest concili.

38. Cf. P. CANART, «Emmanuel Provataris», p. 229, 257, núm. 109.

39. Escrit totalment per Konstantinos Rhesinos, col·laborador de Prabatares, «tout porte à croire qu'il [el ms.] fut, lui aussi, commandé par Agustín, en vue de son projet d'édition des conciles» (P. CANART, *ibidem*, p. 211; cf. també n. 104 de p. 229). És l'actual *Vat. gr.* 1178, lliurat per Antonio d'Aquino a Cesare Baronio, comissionat per a l'*editio Romana*, i fet arribar al tipògraf, cf. LEONARDI, p. 603 i núm. 6, 607 i núm. 5. Sobre els usos que en van fer els comissionats i les conclusions a què van arribar després de fer-ne la lectura, al *Vat. lat.* 6042, f. 61r hi ha un interessant autògraf d'un d'ells, Pierre Morin, que reproduceix V. PERI, «Due protagonisti dell'*Editio Romana* dei concili ecumenici: Pietro Morin ed Antonio d'Aquino», dins *Mélanges Eugène Tisserant*, VII, Ciutat del Vaticà, BAV (Studi e Testi 237), p. 188, Appendice II, núm. 1.

40. Es tracta del *Vat. gr.* 1182, cf. P. CANART, «Emmanuel Provataris», núm. 80-81.

41. És l'actual *Vat. gr.* 1181, cf. P. CANART, *ibidem*, p. 229.

42. Utilitzat a l'*editio Romana*, cf. *Concilia generalia* cit. III. Romae: Ex Typographia Vaticana, 1612, f. a2r, és el *Vat. gr.* 1180, cf. LEONARDI, p. 607, núm. 7.

43. És l'escorialense grec X. II. 5.

De fet, tenim uns altres indicadors que van en aquest sentit. Entre els *Graeci libri non editi* que figuren a l'*Index librorum* de la seva biblioteca, elaborat per Agustín *ad conciliorum et epistolarum editionem*, i que ha editat Leonardi i datat entre 1583 i 1586, després dels dos primers articles sobre el primer concili de Nicea es passa al número 3 amb les actes del tercer concili d'Efes, sense esmentar el segon, i això en una llista que segueix l'ordre cronològic⁴⁴. Sobre aquesta qüestió, hi ha també una notícia ben interessant. L'any 1577, Agustín acabava de saber que s'havia trobat el segon concili grec «que yo no lo havia visto en ninguna parte cumplido»⁴⁵. No diu on era aquest text, potser perquè no ho sabia, però el que és clar és que si, al cap de dos anys, segons ell, s'havia descobert la totalitat de les actes, que no havia vist mai, no podem pensar que el 1575 les tenia senceres en algun manuscrit seu.

En el moment d'escriure a Surio aquesta rica col·lecció d'actes segurament tenia uns altres textos *uaria lectione* amb què ens obsequia el catàleg. És sobre aquesta sòlida base de materials propis que Agustín hauria tirat endavant una nova edició en grec i llatí i hauria aportat novetats respecte d'edicions anteriors; n'és una prova indirecta el fet que alguns dels seus manuscrits conciliaris grecs van servir, mort Agustín, per a l'edició romana de 1608-1612. Però reunir aquestes valuoses peces, cobejades pel papa i el rei, va ser labor de tota una vida. Vint-i-dos anys abans d'escriure a Surio, el 1557, ja deia a Panvinio que tenia un bon gruix de concilis generals i, que a l'edició que es proposava que financés Batolomé Carranza, el nou arquebisbe de Toledo «io poso servir con molti specialmenti li universali»⁴⁶.

Finalment, tenim dues notícies que eixamplen el panorama uns quants anys més enllà. El 1581, des de Saragossa i procedent d'Itàlia, Manuel Glynzunios⁴⁷, copista i editor de llibres litúrgics a Venècia, escriu a Agustín oferint-li, entre d'altres, les «Actes del primer i segon concili, anomenat Octau, celebrats sota Basili i els seus tres fills a Constantinopla contra Foci, el seu patriarca i a favor seu»⁴⁸. Agustín té les actes d'aquest doble concili, tant al *BMG* 161 com al 162. Pel que sembla, el manuscrit que portava Glynzunios era el número 161, si s'ha de jutjar per algunes dades que apareixen en el *De emendatione*. Al diàleg sisè, *De duplici octaua synoda*, del segon llibre, Agustín utilitza diverses vegades el terme *Graecus liber* per referir-se a un manuscrit; diu que es tracta d'un llibre *nuper ex Italia ad me perlato*, i que hi figura el concili vuitè en el qual *multa continen-*

44. LEONARDI, p. 614.

45. CARBONELL, J. *Epigrafia i numismàtica* cit., p. 621.

46. C. FLORES, *Epistolario*, núm. 196.

47. Sobre aquest copista de Quios que llegà els seus manuscrits a Felip II, cf. E. LEGRAND (1963 [=1885]), *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux xve et xvie siècles*, II, Brussel·les: Culture et Civilisation, p. 122-124, 384-388 (publica la carta de Glynzunios a Agustín a p. 384-385); A. REVILLA, *Códices griegos I*, p. CII-CIII; M. SICHERL (1956), «Manuel Glynzunios als Schreiber griechischer Handschriften», *Byzantinische Zeitschrift* XLIX, p. 34-54; A. BRAVO (1990), «Sobre algunos manuscritos de Manuel Glynzunio en la Real Biblioteca de El Escorial», dins D. HARLFINGUER (ed.), *ΦΙΛΟΦΟΝΗΜΑ. Festschrift für Martin Sicherl zum 75. Geburtstag. Von Textkritik bis Humanismusforschung*, Paderbon, p. 313-331, esp. 325-326.

48. F. MIQUEL, *Epistolario*, núm. 57.

tur contra Photium a Romanis Pontificibus acta post utramque octauam synodum (p. 249-250). Aquesta descripció breu del contingut del *Graecus liber* que li acaba d'arribar d'Itàlia és gairebé calcada dels termes mitjançant els quals es descriu el número 161 de la *Bibliotheca*: actes del concili vuitè *in quibus multa continentur contra Photium a Romanis Pontificibus adducta post utramque octauam synodum*, que es completa només amb el nom dels dos emperadors: *et sub Hadriano minore, et sub Ioanne IIX*⁴⁹. El llibre grec italià i que havia rebut feia poc, com diu Agustín, pot ser, doncs, el manuscrit grec número 161, comprat a Glynzunios, que el 1581 es trobava a Saragossa procedent de Roma. Si és així, aquest diàleg hauria estat escrit en una primera època de redacció del *De emendatione*.

2.2. Altres concilis antics

A la carta a Surio hi ha també referències a uns altres concilis antics. Agustín diu que té en grec el concili cartaginès de Ciprià: *Illam autem pseudo synodum beati martyris Cypriani, quae cogit baptizare haereticos paenitentes, habeo etiam Graecam*. El text d'aquest concili és el que figura en tercer lloc al *BMG* 164: *Carthaginiensis synodus sub Cypriano Episcopo, et martyre*. És l'actual *Vat. gr.* 842, un dels manuscrits del taller de Probatares que havia adquirit a Itàlia⁵⁰. En tenia una altra versió al *BMG* 169 *ex latino sermone*, però, en el supòsit que ja tingués aquest manuscrit, no és plausible pensar que, per editar el concili en grec, tenia una traducció del llatí en el punt de mira. Parla també Agustín d'edicions que té del concili sardicense: *habeo etiam alias editiones quorumdam capitum & totius concilii Sardicensis*. Aquestes edicions les podia consultar al *BMG* 164 (amb comentaris de Zonaras), on ja hem dit que hi figura també el concili cartaginès de Ciprià, 167 (amb comentaris d'Aristenus) i 171 (amb comentaris de Zonaras i Balsamon). Materials parcials del concili sardicense els tenim al *BMG* 165 (20 cànons comentats per Balsamon) i 166 (21 de comentats per Aristenus). També afirma que té moltes parts dels concilis de Calcedònia i, novament, de Cartago. Al *BMG* 166 hi figuren 30 cànons del de Calcedònia amb comentari d'Aristenus, i pel que fa al concili cartaginès, en el supòsit que no es tracti del concili de Ciprià, sinó del d'Honori i Teodosi, tenia cànons comentats per Zonaras i Balsamon al número 164.

49. El núm. 161 s'identifica amb el *Vat. gr.* 1183. A la Vaticana hi ha una cèdula de préstec de 1610 a favor d'un dels comissionats per a l'*editio Romana*, Antonio d'Aquino, que demanà «l'ottava Sinodo sub Hadriano II° et Pseudosynodus sub Photio», editada per PERI, V. «Due protagonisti» cit., Appendice IV de p. 209, núm. 10; penso que el ms. deixat en préstec a Aquino podria ser l'exemplar d'Agustín, que s'utilitzà en l'últim volum de l'edició de concilis, cf. *Concilia generalia* cit. III. Romae, 1612, f. a2r.

50. Cf. P. CANART, «Emmanuel Provataris», p. 229 i núm. 76. Descrit per R. DEVRESSE (1950), *Codices Vaticani Graeci*, III, BAV, p. 396-399. Cf. també Ídem, *Fonds grec*, p. 473 i n. 19; LEONARDI, p. 606, núm. 3 i p. 615, núm. 20.

2.3. *Història de concilis*

Calia enriquir l'edició amb un marc històric que expliqués els fets més importants que van propiciar l'origen i el desenvolupament dels concilis. Aquesta és una part a la qual ell podia contribuir de manera decisiva, i a la carta en dona detalls que novament ens remetent a manuscrits de la seva biblioteca: esmenta dues de les fonts gregues antigues. Una és la història de Foci, *cujus ego habeo Graeca uerba*. El text grec que ell tenia d'aquesta història serviria per posar de manifest que el traductor llatí *multa ineptissime conuertisse*⁵¹. Els *Graeca uerba* que Agustín diu que té i que tan útils han de ser per al veritable coneixement de la història de Foci no són altra cosa que l'obra que figura a l'inici del *BMG 164: Photii Patriarchae CP. siue alterius historia conciliorum*, un dels manuscrits de Probatares portat d'Itàlia, l'actual *Vat. gr. 842*, i que, per tant, ja tenia quan afirma de manera categòrica que la traducció llatina era força defectuosa. Anys més tard, trobem també documentat aquest manuscrit amb motiu de l'edició d'una carta canònica⁵². La segona font d'història conciliar que Agustín cita a la carta és la de Constantinus Psellus: *nec praeteribo uersiculos illos qualescumque Pselli de Synodis, aliosque non meliores Latinos ex ueteribus Libris*. Com es pot observar, els versos *non meliores* de la traducció llatina són vistos per Agustín amb la mateixa perspectiva que la traducció llatina de la història de Foci. I és que ho podia fer amb coneixement de causa: la història en vers dels grans concilis de Constantinus Psellus la tenia al *BMG 154*, l'únic manuscrit seu on figuren els *Constantini Pselli carmina de VII. synodis*, un dels que havia adquirit a Itàlia, l'actual *Vat. gr. 1182*.

Però Agustín no només posa en coneixement de Surio aquests dos documents, sinó que també li fa saber que ha treballat en una història de concilis que ja tenia enllestida quan li escriu: *Ego tamen ex aliis Libris conciliorum omnium historiam, ac tempora collegi*, i la hi farà arribar un cop hagi decidit publicar-la⁵³. Una història *conciliorum omnium* havia d'eixamplar el panorama més aviat pobre que oferien les edicions conciliars en aquesta parcel·la, i com que en sabem tan poc d'aquesta obra d'Agustín, sembla oportú ressaltar una informació que figura a la carta, que, d'altra banda, podem relacionar amb un manuscrit seu. Parla de sínodes antics

51. Trobem la mateixa crítica adreçada als editors dels concilis: *Photius de septem synodis, graece; est editus latine initio conciliorum sed mendose* (LEONARDI, p. 620 núm. 49).

52. És l'*Epistula ad Letoium* de Gregori de Nisa, traduïda per Pere Galés i editada com a quarta peça dels *Canones Paenitentiales*, de 1582, cf. F. E. GRANZ (ed.) (1984), *Catalogus translationum: Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries, annotated lists and guides*, V, Washington, The Catholic University of America Press, p. 89-92, 95. A les notes finals, Agustín explica que Galés ha treballat *cum Graecis libris*, i aquesta diversitat de fonts ha contribuït a fer una traducció millor comparada amb la de Gentien Hervet. Un d'aquests manuscrits grecs en què hi ha l'*Epistola* és el seu *BMG 164*. També tenim una referència a aquest manuscrit en una de les afirmacions d'Agustín: Hervet atribueix l'epístola a Balsamon, i tanmateix havia estat de Zonaras, i això *in libris meis Graecis inueni* (f. Bb1r.). No tenim cap més comentari de Zonaras que el *BMG 164*, dins del qual, evidentment, Agustín té l'epístola comentada per Zonaras i no per Balsamon.

53. El 1573, en una carta a Zapata, deia que tenia avançada «una historia de Concilios» (J.F. ANDRÉS i I. DORMER, *Prograssos de la historia*, p. 446); deu anys més tard encara no estava acabada, cf. MAYANS, VII, p. 230. LEONARDI (p. 597-599) analitza els testimonis sobre aquesta obra i conjectura que constava de dues parts: una veritable història i un epitom amb notes crítiques i històriques.

contra heretges *quas nos in Historia Conciliorum collegimus*. Ell tenia, al manuscrit grec número 88, un *Synodicon, siue conciliorum historia*, que comprenia *omnes synodos orthodoxas, et haereticas, a sanctorum Apostolorum tempore celebratas, usq(ue) ad octauam synodum*. Pels noms dels heretges antics citats a la carta, bé podia haver consultat aquest Sinòdic per confegir la seva història, que tractava tant sobre concilis ortodoxes com herètics.

A banda de la història de Foci i Psellus i potser del Sinòdic que havia utilitzat en exemplars propis per a la seva història de concilis, la *Bibliotheca* grega té uns altres materials que Agustín podia haver destinat a aquesta finalitat. De tots, però, n'hi ha un que hom podria conjecturar que fou efectivament una de les fonts que va utilitzar. És el volum número 175, que ofereix una informació rica i pràcticament monogràfica sobre història conciliar i, a més, destaca per la manera com fou confegit. Es tracta d'un còdex recent, únic en la seva categoria: la *Bibliotheca* grega li atorga l'única entrada de l'epígraf *Sacrorum canonum et conciliorum historia*, l'últim de la secció *Ius Pontificium*. Les obres que el componen estan tretes de la *BMG* i, sota els seus registres en lletra cursiva, Bailo indica de quin manuscrit de la biblioteca procedeix el text i si s'ha col·locat amb altres textos també propis. Aquí hi trobem de bell nou la història de Foci i Psellus dels números 164 i 154, i el Sinòdic esmentat del número 88, però també uns altres registres. El manuscrit que no sabem on va anar a parar i tampoc no es troba entre els desapareguts de l'Escorial estudiats per De Andrés, es configura com una de les eines d'Agustín originada i destinada a confegir una història de concilis en la part dels grans concilis grecs.

2.4. Les constitucions apostòliques

Part irrenunciable del projecte és l'edició en grec de les constitucions apostòliques. El llibre del papa Climent, diu, font dels canons apostòlics, *edi Graece oportere existimo*. Dels tres manuscrits sobre constitucions apostòliques que figuren a la *BMG* (145-147), almenys el primer ja el tenia quan escriu a Surio. És un manuscrit del segle x, un dels més antics, l'actual *Vat. gr.* 839, que conté els vuit llibres de constitucions apostòliques i els canons corresponents⁵⁴. Sabem que l'utilitzà el jesuïta Francisco Torres per al seu *Constitutiones apostolorum* de 1563, segons que es desprèn de les notes autògrafes que va afegir al manuscrit i per altres informacions procedents del mateix Torres⁵⁵. A la carta a Surio, Agustín no només

54. El manuscrit està constituït per dues parts d'origen diferent. La primera, del segle x, conté les constitucions i el seus canons; a la segona, del segle xv, hi figuren dues obres de Ioannes Cantacuzenus, cf. R. DEVRESSE, *Codices Vaticani Graeci*, cit. III, p. 387-388; Ídem, *Fonds grec*, p. 473 i n. 19. La primera part és el *liber antiquus* que Agustín recomana per a l'edició romana dels concilis, cf. LEONARDI, p. 615, núm. 18.

55. Agustín el comprà a Venècia l'any 1561 per a ús de Torres, amb qui va coincidir en aquesta ciutat, cf. MAYANS, *Vitae historia*, p. LXXXII; cf. també G. MERCATI (1937), *Opere minori*, III, Ciutat del Vaticà, BAV, p. 338 (Studi e Testi 78). De fet, Torres es beneficià de dos manuscrits d'Agustín: [*Agustinus*] *mihī ex Sicilia unum atque uetus quidem illud, sed non satis benè scriptum; alterum multo uetustius & emendatius ex Creta aduectum non paruo pretio liberaliter emit, & mihī ad utendum liberalius commodauit; in hunc etiam usum emerat (Apostolicarum constitutionum &*

no ignora l'edició en grec *Opera, & studio Francisci Turriani*, sinó que creu que Torres, quan li ho demani, estarà disposat a fer-ne la traducció llatina.

3. Manuscrits de teologia

Conservem diverses notícies sobre manuscrits de teologia, comprats a Andreas Darmarios quan Agustín era bisbe de Lleida i a Manuel Glynzunios quan ho era de Tarragona. Bàsicament, es tracta de còpies recents: un càntic dels càntics, comentaris bíblics i obres diverses de pares antics; només hi ha un *uetus* del segle XII amb l'obra gramatical de diversos pares.

L'any 1570, Sebastián de León, secretari d'Agustín, li fa saber que Andreas Darmarios⁵⁶ es volia entrevistar amb ell per demanar-li diners per als llibres encarregats. Tot i que la carta cita una llista de llibres que s'hi adjuntava i no ens ha pervingut, conté, tanmateix, certes explicacions que poden ser útils per al nostre propòsit: «Los libros nuevos en pliego que estavan encima la caja son número XX, y los pequeños cinco, como V.S. vee por la lista. Los viejos son otros XX»; i sobre tot allò que fa referència als noms dels seus autors, tant de manuscrits recents: «son los nuevos, solamente dos Theodorito y Catachusino», com d'antics: «Los viejos IX, porque otros tres que había, los ha sacado con la caja que quiere para sí: son Aristides, Blemides, y Anasthasio». Assegurava també Darmarios que la meitat els havia escrit ell i l'altra meitat els havia comprat durant el viatge⁵⁷. Aquestes notícies són més vagues del que voldríem, però, tot i així, els noms de Teodorit i Anastasi obren possibilitats d'identificació. L'únic «Theodorito» que localitzo a la BMG és *Theodoritus Antiochenus*, del qual Agustín tenia cinc volums (57-61). Però, com que es tracta d'un Teodorit «nuevo», hauria de ser un dels *recentes* números 57, 59, i 60. Si, d'altra banda, en descartem el número 60, que el com-

Catholicae doctrinae Clementis Romani libri VIII. Francisco Turriano Societatis Iesu interprete è Graeco, Antuerpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1578, f. ****2r.). El nostre és el segon dels dos de què parla: procedent de Creta, amb un gran nombre d'esmenes, i comprat a un preu elevat per a ús de Torres. Al pròleg, Torres també hi explica que és el millor dels tres que ha utilitzat.

56. Els estudis sobre Darmarios són nombrosos. El millor coneixedor de la seva biografia és O. KRESTEN (1980), «Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios», dins D. HARLFINGER (ed.), *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, p. 406-419. Pel que fa a la seva vinculació amb l'entorn hispànic, pot ser útil aquesta selecció: GRAUX, p. 290-296 (relació amb Agustín); A. REVILLA, *Códices griegos*, I, p. XXIX-XL (amb documents d'arxiu); G. DE ANDRÉS (1965), «Una venta desconocida de códices griegos hecha por Andrés Darmario en España en 1587», *La Ciudad de Dios* 178, p. 118-127 (entre d'altres, possibles identifications de manuscrits agustinians amb els que Darmarios oferí al duc Lluís de Wüttemberg); O. KRESTEN (1970), «Zu griechischen Handschriften des Francisco Torres SJ», *Römische Historische Mitteilungen* 12, p. 179-196; A. ESCOBAR (1993), *Códices Caesaraugustani Graeci. Catálogo de los manuscritos griegos de la Biblioteca Capitulare de la Seo (Zaragoza)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, p. 87 (dades noves sobre la producció darmariana a partir dels manuscrits grecs saragossans), P.P. FUENTES (1999), «Andrés Darmario, copista en Granada de Alejandro de Afrodisia», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 61, p. 719-728.
57. Carta publicada parcialment per GRAUX, p. 416-418, sencera per J. CARBONELL, *Epigrafia i numismàtica*, op. cit., p. 67.

prerà dos anys més tard, com veurem després, el manuscrit que li podia haver estat lliurat en aquesta ocasió és el *BMG 57* o *59*⁵⁸. L'altre nom, sense cap més precisió que «Anastasio», podria identificar-se amb Anastasius Sinaita, l'únic Anastasi que figura a la *Bibliotheca*. D'ell només hi ha els volums 64 i 65; l'Anastasi «viejo» podria ser el *BMG 65* datat del segle xv pel catàleg, ja que el 64 és *recens*.

Dos anys més tard, li arribaven, a través de Darmarios, tres manuscrits més de teologia⁵⁹. En aquest cas, la descripció permet identificar-los amb seguretat. *Contra els arrians i contra altres* d'Atanasi és el contingut bàsic del *BMG 22*⁶⁰. També va comprar *Catequesi* de Sant Ciril, que figura amb el número 53 de la *BMG*⁶¹. I, per últim, la *Medicina de les passions dels grecs* de Teodoret. Es tracta de l'única obra que conté el *BMG 60*⁶². És anterior a aquestes tres adquisicions d'Agustín el *Lexicon ordine litterarum*, de Ciril d'Alexandria, la primera obra del *BMG 56*, classificat dins la secció de teologia com l'última de les tres peces de Ciril. Escrivint a Zurita sobre unes indagacions de noms geogràfics, diu que està esperant «el lexicon Griego», i hi afegeix a continuació: «aunque tengo uno de Cyrillo de mano, pero no alega nada»⁶³. Aquest diccionari manuscrit que Agustín consultà infructuosament és el *Lexicon* esmentat de Ciril⁶⁴.

I, l'any 1581, el copista Manuel Glynzunios li ofereix, entre d'altres, l'«Epítom d'exposicions sobre el Càntic dels Càntics aplegat per Procopi» i, a continuació, detalla el nom dels comentaristes: Gregori Nisè, Ciril Alexandrí, Orígenes, Filó de Carpathios, Apolinar, Eusebi de Cesarea, Dídim, Isidor, Teodoret i Teòfil⁶⁵. Gràcies a aquestes referències tan precises, podem identificar aquest manuscrit amb el número 8 del catàleg⁶⁶. Conté el Càntic dels Càntics de Salomó i una *cathena enarrationum* que justament enumera els mateixos noms descrits amb el mateix detall que Glynzunios.

58. Els *Esc.* I.II.9 i I.II.8 respectivament, tots dos desapareguts, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 486 i 485.

59. Cf. F. MIQUEL, *Epistolario*, núm. 18.

60. És l'*Athanasii item Alexand(rini) aduersos Paganos, et Arianos disputatio*, precedida per una *Vita* de l'autor anònima. Agustín treballà sobre Atanasi en unes notes marginals a un índex, correccions del text i còpia d'algunes pàgines d'uns opuscles inèdits que figuren a l'*Esc.* I.K.19, f. 66-78, cf. B. FERNÁNDEZ (1902), «Antigua lista de manuscritos latinos y griegos inéditos del Escorial», *Ciudad de Dios* LVIII, p. 566-579.

61. Descrita al catàleg amb més precisió: *Cyrilli Archiepiscopi Hierosolymitani catecheses illuminatorum Hierosolymis XVIII. et quinq. mystagogicae*. Constitueix l'actual *Esc.* W.III.4, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos*, III, núm. 537.

62. *Theodreti Cyri Episcopi de curatione Graecorum morborum opus*. És l'actual S.II.9, cf. A. REVILLA, *ibidem*, I, núm. 89.

63. MAYANS, VII, p. 212; la carta està datada el 16 d'agost de 1572.

64. El manuscrit és l'*Esc.* A.VI.17, del segle x, avui desaparegut, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 67.

65. F. MIQUEL, *Epistolario*, núm. 57.

66. Es tracta del desaparegut *Esc.* L. III. 1, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 578. És un dels tres manuscrits amb textos de Salomó (*BMG 7-9*) que Bartolomé Valverde recomana per a l'Escorial, encara que sota sospita per la incúria dels seus copistes, cf. GRAUX, p. 434.

4. Manuscrits d'altres disciplines

Com en el cas dels manuscrits de teologia, les notícies sobre manuscrits de disciplines no incloses en els apartats anteriors són de l'etapa hispànica d'Agustín posterior a Trento.

4.1. La història antiga i bizantina, profana i eclesiàstica

No ens és desconegut l'interès d'Agustín envers la història antiga en llengua grega. Sabem, per exemple, que va traduir el primer llibre de la Ciropèdia de Xenofont⁶⁷. Tenim també constància dels seus desvetllaments per fer arribar a Orsini textos d'historiadors grecs diversos, com veurem després. No podem tampoc deixar de mencionar que la *Bibliotheca* grega disposa d'una secció sencera dedicada a títols d'història amb un total de quinze manuscrits (130-144). De tots, la correspondència transmet notícies que es poden relacionar amb els números 136, 138, 142-144.

A la llista d'alguns dels llibres que Darmarios inclou a la seva carta de 1572 des de Barcelona, hi figurava un «Cronicó de Georgios Syngellos»⁶⁸. Aquesta obra és el primer dels dos títols que componen el *BMG* 136; el catàleg precisa que es tracta d'un epítom d'història que va de Cèsar a Dioclecià⁶⁹. Aquesta cronologia ens orienta sobre la identitat d'un «Chronico Griego» que Agustín, el 1574, diu a Zurita que ha rebut: «La copia del Chronico Griego he recebido, y leido muchas cosas del; en ciertas cosas està muy diligente, en otras floxo. Las indicciones comienza de Julio Cesar, y no de Constantino, como Fray Onofrio pensava»⁷⁰. Aquest Cronicó grec, de contingut desigual, segons ell, és probablement l'obra de Syngellos. A la mateixa carta de 1574, hi diu també que ha rebut una còpia de «Juan Curopalato» per fer-ne una traducció; li ha fet arribar l'historiador Tomàs Facelo, el qual té Curopalates en molta estima. La presència de Curopalates a la *BMG* la tenim al número 138, que conté únicament les seves històries *a morte Nicephori Imp(eratoris) usque ad Isaacium Commenum*; si no hi ha altres elements d'anàlisi que ho contradiguin, hem de pensar que es tracta de la còpia a què fa referència

67. La notícia apareixia en un manuscrit del canonge de Saragossa Manuel Turmo, glossat per Félix de Latassa al volum II de les seves *Memorias literarias de Aragon*. Sota el títol «Elenco de algunas obras ni impresas, ni editas de que se tenga noticia. Manuscritas por el Ilmo. Señor D. Antonio Agustín, dignísimo Arzobispo de Tarragona», entre altres coses, s'hi deia: «Libro Primero de la Historia de Cyro, que compuso Xenophonte, traducido de griego por Antonio Agustín, conforme allí mismo esta escrito de su letra. Esta traduccion ocupa 16 fojas en folio mayor... esta escrita con pausa conocida; indicandolo los mismos caracteres, uniformidad y separacion puntual de parrafos y lineas, y formalidad con que esta repartida en divisiones. Su materia y estilo es grabe, sentencioso e instructivo; dejandose en todo conocer con quanta perfeccion poseia el idioma griego el Ilmo. Agustín» (R. DEL ARCO (1952), «Don Antonio Agustín, historiador», *Hispania. Revista Española de Historia* XLVII, p. 563).

68. F. MIQUEL, *Epistolario*, núm. 18.

69. *Georgii monachi Syngeli chronographiae epitome a C. Iulio Caesare, ad Diocletianum usq(ue)* és la primera de les dues obres que conté el manuscrit; la segona, *Chronographia*, de Theophanes Monachus, enllaça amb l'anterior a *Diocletiano ad Michaëlem, et Theophylactum eius filium*.

70. J.F. ANDRÉS i I. DORMER, *Progressos de la historia*, op. cit., p. 407.

Agustín enviada per Facelo⁷¹. És un exemplar amb una antiguitat de cinquanta anys segons el catàleg. No es tracta, per tant, d'una còpia recent que Facelo hagués fet expressament per enviar a Agustín. El nostre arquebisbe degué tenir un cert interès en la història de Curopalates, com ho demostra que, entre els seus manuscrits llatins, també hi havia un *Epitome historiarum* (número 214) que cobreix el mateix període que l'exemplar grec.

Però hi ha una col·lecció d'historiadors grecs antics i bizantins, la recepció dels quals li fou particularment grata. Un cop obtinguda la llicència del rei per treure còpies de l'Escorial, adreçava a Zurita les seves sol·licituds, i a l'octubre de 1573, entre «los libros principales que deseo», demanava «[el principio] del libro de Legationibus, que era de Joan Paez»⁷². L'any següent començava a arribar part de la comanda feta procedent del famós còdex de Páez de Castro. Comanda que no s'està de comunicar a Orsini, primer a través de Pedro Chacón: té uns fragments d'historiadors antics grecs «que merecen venirlos a ver en España»⁷³, i després escrivint-li directament: havia rebut Polibi, Dió, Dionisi, Diodor Sicul i tants d'altres. La lectura d'aquestes pàgines d'historiadors grecs i bizantins que en part desconeixia li produeix un goig especial, i el transmet a la carta, cosa no gaire habitual almenys en els termes en què ho fa⁷⁴. Són descobriments que acabaran reunits als tres volums 142-144, copiats *ex bibliotheca Regiae sancti Laurentii* el 1574, com indica Bailo, actualment perduts⁷⁵. Des d'ara, el tindran ocupat i en parlarà a les seves cartes a Orsini. D'altra banda, Orsini, després que hagué lliurat a la impremta aquestes relíquies que apareixeran amb el nom de *Selecta de Legationibus* a Anvers el 1582, en una carta a Agustín de 1581 esmentava els fragments de Polibi que havia rebut d'ell i que havia aplegat amb altres materials propis, que aleshores començaven a sortir a la llum. La carta anava acompanyada d'una prova de l'edició⁷⁶.

71. Cita també la referència de la carta, tret en aquest cas de MAYANS, VII, p. 215, G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 83; el BMG 138 és el desaparegut *Esc. B.II.8*.
72. MAYANS, VII, p. 204. És el valuós còdex *Excerpta de Legationibus*, de l'emperador Konstantinos VII Porphyrogenetos (913-959), que formava part de la col·lecció de Juan Páez de Castro, segurament perdut a l'incendi de l'Escorial de 1671; es pot datar entre els segles X i XII. O. KRESTEN (1980), «Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios», dins D. HARLFINGER (ed.), *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, p. 1 i n. 3, ressalta el paper de les còpies d'exemplars valuosos desapareguts, com aquesta feta per Darmarios.
73. C. FLORES (1958), «Respuestas inéditas de Antonio Agustín a consultas de sus amigos». *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid*, p. 144 i n. 65.
74. «In un certo luogo di Spagna si è trovato un libro Greco, dove si trovano bellissimi fragmenti d'istoria antiqui, di quali hò già una gran parte nelle mani, & si copia il resto tuttavia. Se fosse tante perle, rubini, ò diamanti non li stimerai tanto». I en fa la descripció: «Il più antico è Polybio, il quale scrisse XL. libri; sapete quanti pochi libri habbiamo interi, & frammenti d'altri fin al XVII. questi m'arrivano al 38. & oltre. [...] Vengo a Dionysio... Hò nelle mani alcuni bellissimoi fragmenti che non è più lucido il cristallo... un fragmento di Diodoro Siculo... Ancora di Dione Cocciano... Di Appiano..., & altri, che non havemo» (MAYANS, VII, p. 256-257).
75. Copiats per Darmarios de l'*Esc. Q.I.4*, foren els *Esc. R.III.14-21-13*, respectivament, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos desaparecidos*, núm. 191-193.
76. «li fragmenti de Polybio que lei mi mandò, deueno à questa hora essere stampati, con la gionta di molti altri che ho raccolto altroue, et saranno insieme con molti fragmenti simili di Dionysio, Diodoro, Appiano et Dione, et sono stati emendati da me in più di mille luoghi, come ella

4.2. Filosofia, especialment comentaristes de Plató i Aristòtil

Alguns comentaristes de Plató i Aristòtil, així com l'obra d'un pitagòric i un escèptic que tenia Agustín els compra a Andreas Darmarios, segons carta que aquest escriu des de Barcelona el 1572, i al copista, editor i llibreter de Quios Manuel Glynzunios, que el 1581 es trobava a Saragossa camí de la cort en el viatge que feia des de Roma⁷⁷.

Darmarios, copista protegit d'Agustín i resident a Venècia, li ofereix «Propedèutica en teologia i clau per al Cràtil de Plató de Procle». Hi ha un sol manuscrit d'Agustín que respon als dos títols donats per Darmarios, el BMG 194, on, efectivament, en primer lloc, figura el llibre cinquè de la *Theologia Platonis* de Procle i, en últim lloc, el seu *In Cratylum*⁷⁸. Ara bé, Agustín tenia cinc llibres més de la *Theologia* entre el número 192 i el 193, que completaven així el cinquè del número 194. Però com que la redacció d'aquest article no en precisa ni el nombre de llibres ni si era un manuscrit o més, no podem assegurar que els números 192-193 també haguessin estat adquirits aquesta vegada, encara que és probable que així fos. Un segon neoplatònic amb què es presentava Darmarios era «Contra els matemàtics i sobre la música de Teó d'Esmirna», que sembla que es correspon amb el número 225 del catàleg⁷⁹, l'*Esc.* W.IV.4. I encara un tercer, el «Comentari d'Hermias al Fedre de Plató». Sens dubte, és el número 197 de la BMG⁸⁰, l'*Esc.* E.III.8, actualment desaparegut. D'aquest diàleg de Plató, Glynzunios li oferirà el 1581 tres llibres «Sobre les coses contingudes en el Fedre» també d'Hermias, que no deurien interessar el nostre arquebisbe, ja que no figuren en la seva biblioteca. Pel que fa als *Aristotelis interpretes et sectatores* (BMG 203-207), Agustín aquesta vegada en comprà un a Darmarios: Alexander. En efecte, Darmarios portava dos títols d'aquest autor, un «Sobre els primers analítics» i un altre «Sobre els segons analítics». Dels dos manuscrits, Agustín es quedà amb el segon, el contingut del qual figura com a obra única al BMG

uedrà; et in tanto gle ne mando un foglio della mostra, che il stampatore me diede. In principio, auuertiròla che'l libro tutto, con più di due milia emendationi mie sopra il Polybio stampato, è stampato in foglio et non in 8° come questa mostra» (J.P. WICKERSHAM [1913], «Inedited letters of Fulvio Orsini to Antonio Agustín», *Publications of the Modern Language Association* 28, p. 589). La labor d'Orsini rebé algunes crítiques per part de Pere Galés, amic i consultor d'Agustín, primer a través de les proves d'impremta que Agustín havia rebut d'Orsini: «la muestra de Polybio esta buena sino en lo de la orthographia»; després amb els continguts del llibre un cop publicat: «El Polybio ha salido ya. Quisieramos que M. Fulvio no fuera tan esteril y hablara mas particularmente destes fragmentos y del collector dellos», a cartes de 1581 i 1582, respectivament, reproduïdes per E. BOEHMER i A. MOREL-FATIO (1902), *L'humaniste hétérodoxe catalan Pedro Galés*. Extret del *Journal des Savants* (juliol, agost i setembre 1902), París, Imprimerie Nationale, p. 16 i 18.

77. En cartes ja citades, cf. F. MIQUEL, *Epistolario*, núm. 18 i 57, respectivament.

78. El manuscrit darmarià *Caesaraug. gr.* 2 (olim 20-92, Pilar 209) conté també el comentari de Procle al Cràtil, cf. A. ESCOBAR, *Codices Caesaraugustani Graeci*, op. cit., p. 51.

79. GRAUX, p. 294 l'identifica amb seguretat. És l'obra més coneguda de Teó d'Esmirna, *Expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium*, que figura al segon lloc del BMG 225.

80. Identificat per GRAUX, p. 296-297. A banda de l'*In Phaedrum* d'Hermias, el manuscrit conté en segon lloc una *Obtrectatio* del mateix autor.

204, el perdut *Esc. A.V.13*. El catàleg remarca que el seu autor és Alexandre i no Alexandre d'Afrodísia⁸¹.

En altres corrents de pensament, Agustín també hi va estar interessat, com palesa la seva *Bibliotheca*. Dos dels tres manuscrits que constitueixen l'epígraf *Sectae Pythagoricae, Stoicae et Pyrrhonicae philosophi* (BMG 208-210), els va comprar a Darmarios i Glynzunios. El primer li ofereix el 1572 «Esbossos pirrònics de Sextus» i del mateix autor «Contra els matemàtics en onze llibres». Com en el cas d'Alexander, Agustín només tenia un manuscrit de l'escèptic Sextus Empíric, el número 210, on figuren únicament les dues obres de l'article de Darmarios⁸². D'altra banda, el número 208, l'actual *Esc. F.II.4* que conté obra del pitagòric Jàmblic, s'identifica amb el primer manuscrit de la llista de Glynzunios de 1581⁸³. Els títols que dona Glynzunios, més descriptius que els de Darmarios, permeten, com en aquest cas, fer una identificació segura. Vet aquí la seva descripció dels quatre llibres de Jàmblic: «el primer de la vida pitagòrica, el segon exhortació a la filosofia; el tercer sobre la matemàtica en general; el quart la introducció a l'Aritmètica de Nicòmac, seguida d'un tractat d'aritmètica, geometria i música al gust i estil dels pitagòrics». El BMG 208, copiat pel propi Glynzunios, va desgranant tots aquests continguts, que estan precedits per una *Vita* de l'autor i seguits d'una *Responsio* que figura en últim lloc⁸⁴.

4.3. Gramàtica i literatura tècnica

Per últim, hi ha dos manuscrits que figuren a les llistes de llibres citades a l'apartat anterior clarament identificables. Un el duia Darmarios: «Sobre la sintaxi i sobre les figures d'Apol·loni»; no és altre que el número 258. Conté quatre llibres de sintaxi d'Apol·loni, seguit del *De figuris*, del Ps. Herodià, i dos epítoms finals⁸⁵. La carta de Darmarios no cita el nom d'Herodià com a autor de la segona obra, a diferència del catàleg, potser a causa del fet que, al manuscrit, el nom d'Apol·loni hi figura efectivament com a autor del *De figuris*, tot i que cancel·lat (f. 290r.). Es tracta d'un manuscrit conegut de factura darmariana: l'*Esc. Y.IV.4*, copiat per Sophianos Melissenos a Pàdua i, en part, pel mateix Darmarios, i datat a Venècia l'octubre de 1571⁸⁶. És aquest, doncs, el manuscrit italià que arribava ara a Barcelona «il di di Pasqua», com diu la carta, de l'any següent. L'altre manuscrit vingué amb Glynzunios el 1581: «Estratagemes de Poliè, 8 llibres», una col·lecció d'estratègies en matèria de guerra dedicada a Marc Aureli i Verus. Sens dubte, és el BMG 230⁸⁷,

81. Del peripatètic Alexandre d'Afrodísia també tenia al BMG 220 una selecció de *Problemata* trets de dos llibres d'autor anònim i una *Oratio* o llibre quart.

82. Identificat per GRAUX, p. 294.

83. També identificat per GRAUX, p. 296.

84. La *Responsio* final, no esmentada per Glynzunios, en fou arrencada el segle XVII i ara forma part del *Harleianus* 5795, cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos*, II, p. 30.

85. Cf. nota 80.

86. Cf. G. DE ANDRÉS, *Códices griegos*, III, núm. 478.

87. *Polyaeni Rhetoris Macedonici stratagematum ad Antoninum, et Verum Imperatores libri VIII*, seguit d'un *argumentum* de l'emperador Lleó sobre la mateixa temàtica. Identificat per GRAUX, p. 296-297.

un dels set components de *Rei militaris scriptores* (226-232). Es tracta de l'actual *Esc. W.IV.21*; porta subscripció de Darmarios de 1574, la qual cosa indica que Glynzunios n'era el propietari i set anys més tard de la còpia arribava el còdex a mans d'Agustín.

L'obra editada d'Agustín, inclosa la correspondència, té encara espais que no han estat explorats a l'efecte d'identificar manuscrits grecs de la seva biblioteca. Posar-la en relació amb la riquesa descriptiva del catàleg imprès de la biblioteca permet obtenir informació d'un bon nombre de manuscrits, que podem afegir a uns altres resultats coneguts i que he procurat especificar en notes. Tot i que bastants de les referències sobre dret eren conegudes gràcies sobretot a les edicions de la correspondència de Flores i Ferrary, algunes cartes a Zurita, els *Prolegomena* de Blastares i sobretot l'índex de fonts emprades a les *Constitutiones* de 1567 aporten novetats en aquest camp preferit d'Agustín. En manuscrits conciliaris també n'aporten la carta de Surio de 1575, rica en informació i molt coneguda, però no emprada en la identificació de manuscrits, un diàleg del *De emendatione* i la carta de Glynzunios de 1581. Tant aquesta carta de Glynzunios com la de Darmarios de 1572 ofereixen també dades noves en manuscrits de teologia, història i filosofia, que poden ser completades amb una carta de Sebastián de León de 1570 i amb altres de Zurita. La cronologia de les referències que he aplegat ofereix un panorama amb certs contrastos: les relatives als còdexs de dret cobreixen un extens període de la biografia agustiniana, en canvi les que afecten les altres matèries se circumscriuen bàsicament a l'etapa hispànica d'Agustín en tornar de Trento. Crec que això no s'ha d'entendre com a cap indicador rigorós, sinó més aviat com una tendència. Des d'aquest punt de vista, també el dret apareix com el camp al qual Agustín es va dedicar preferentment, mentre que la teologia, la gramàtica, la filosofia o la literatura tècnica són parcel·les que podem interpretar si més no en clau de complement de la seva gran passió i també més lligades a una etapa de maduresa. Encara que aquest treball s'hagi centrat en la identificació de manuscrits, les fonts utilitzades no ens amaguen un perfil de l'erudició d'Agustín: té un perfecte coneixement del lloc on ha de pouar en cerca d'aquests textos tan antics i valuosos i no estalvia recursos per aconseguir-los; és l'home que té consciència del valor històric de les fonts que maneja; el to, l'expressió, la manera de referir-se a algunes de les seves troballes bibliogràfiques gregues tenen a veure amb qui sap que disposa d'uns documents privilegiats per reconstruir l'origen del dret civil i canònic. Uns documents que li permeten projectar una edició de concilis sense renunciar, per costós que sigui, al fet de posar davant del lector els textos grecs originals dels grans concilis antics; uns documents que li donen autoritat per jutjar una traducció llatina del grec feta amb el desconeixement de fonts que ell té a la seva disposició, o que fins el fan commoure davant la puresa i la bellesa d'historiadors grecs i bizantins, alguns dels quals llegeix per primera vegada.